

ОСОБЛИВОСТІ УКЛАДЕННЯ ЗАПОВІТУ ПОДРУЖЖЯ

Проаналізовано проблемні аспекти, пов'язані з цивільно-правовою природою спільного заповіту подружжя, його інституційною ефективністю, досліджено теоретичні й практичні перешкоди до його укладення та застосування.

Зосереджено увагу на питаннях, з якими стикаються нотаріуси, і посвідчуючи заповіт подружжя, і при забезпеченні реалізації й захисту прав того з подружжя, який пережив іншого, та спадкоємців. Обґрунтовано доцільність подальшого дослідження інституту спільного заповіту задля визначення ефективності його застосування й напрямів удосконалення.

Ключові слова: *спадкоємець, односторонній правочин, заповіт, подружжя, спільна сумісна власність подружжя, заповіт подружжя, заповідач.*

Постановка проблеми. Спадкування – один із найважливіших інститутів цивільного права. Адже майже кожна людина, яка працює та примножує свої матеріальні статки, хоче після себе залишити їх дітям чи іншим особам. Це пояснює той факт, що інститут спадкування є чи не найстарішим інститутом цивільного права, який має свої сталі традиції, що сягають корінням римського права.

Останнім часом значно зріс інтерес до такої форми розпорядження особистим майном, як заповіт подружжя. Очевидно, що складання заповіту подружжям стане незабаром досить актуальним і поширеним.

Позитивом такого заповіту є те, що той з подружжя, який пережив іншого, продовжує жити в звичному для нього майновому середовищі. Але це ледь не єдина перевага такого документа. Складаючи спільний заповіт, подружжя повинні враховувати і його можливі недоліки, які свого часу були детально проаналізовані в юридичній літературі.

Стан дослідження. Питанням, пов'язаним із інститутом заповіту подружжя та його нотаріальним посвідченням, у своїх наукових працях приділяли увагу Ю. О. Заїка, І. В. Жилінкова, Ю. В. Мица, О. О. Первомайський, З. В. Ромовська, Є. І. Фурса, С. Я. Фурса та інші.

Мета статті охоплює аналіз правової природи заповіту подружжя в системі цивільного законодавства, розгляд особливостей його правового регулювання та застосування теорії цього інституту на

практиці; з'ясування теоретичних і практичних перешкод до його укладення та застосування в цивільному обігу.

Виклад основних положень. Інститут спільного заповіту є поширеною практикою в спадковому праві європейських країн. Для України це явище – новація, тому для тлумачення і застосування законодавчих норм особливого значення набуває судова практика.

Складання подружжям спільного заповіту не є вітчизняним винаходом. Так, спільні заповіти подружжя відомі законодавцю Англії, Німеччини. Водночас Цивільний кодекс (далі – ЦК) Франції забороняє складення спільних заповітів [3, с. 72].

Аналогічну заборону передбачає також ЦК Республіки Білорусь. Крім України, серед країн пострадянського простору такий різновид заповіту існує в Грузії, Азербайджані, Туркменістані та країнах Балтики.

Наприклад, за литовським законодавством, спільним заповітом подружжя призначають один одного своїм спадкоємцем і після смерті одного з них все майно померлого успадковує другий.

Прийняття нового Цивільного кодексу України обумовило і серйозні зміни в підходах до багатьох цивільно-правових інститутів. Не стало винятком і спадкове право, основні засади якого побудовано на нормах п'ятдесятирічної давності. З'явилися новели, котрі, на нашу думку, потребують єдиного розуміння, тлумачення і застосування не зважаючи на те, що минув певний час із моменту їхнього запровадження.

І якщо у Цивільному кодексі Української РСР 1963 року питання про заповіт подружжя взагалі не існувало, то із включенням до ЦК України глави 85 «Спадкування за заповітом» з'явився раніше не відомий у вітчизняному законодавстві особливий різновид заповіту – заповіт подружжя.

Стрижневим принципом спадкового права є принцип свободи спадкування, який знайшов своє законодавче закріплення в ст. 1235 ЦК України. Принцип свободи заповіту є загальноновизнаним як у вітчизняній, так і в зарубіжній цивілістичній літературі. Свобода заповіту полягає найперше в тому, що заповідач має право заповісти своє майно на свій розсуд [1, с. 28–29].

Це означає, що будь-яка дієздатна фізична особа в будь-який час може скласти заповіт, змінити його чи скасувати взагалі. Заповідач може призначати спадкоємцями за заповітом будь-яких осіб: і які входять до кола спадкоємців за законом, і які не є прямими спадкоємцями. правонаступники спадкодавця також вільні в своєму виборі: вони можуть як прийняти спадщину, так і відмовитися від неї.

Новою формою заповіту є загальний заповіт подружжя. Раніше заповіт складався винятково від імені однієї особи. Сьогодні подружжя має право складати спільний заповіт. Він може стосуватися і лише майна, яке перебуває у спільній власності подружжя, навіть якщо воно зареєстроване на одного з них (наприклад, будинок, придбаний в шлюбі, є спільним майном).

Подружжя – це жінка та чоловік, котрі перебувають у шлюбі, зареєстрованому у державному органі реєстрації актів цивільного стану (ч. 1 ст. 21 Сімейного кодексу України) [11].

У разі складення ними спільного документа, в якому подружжя заповідали все своє майно своїм дітям в рівних частках, у випадку смерті одного з подружжя його частка автоматично переходить іншому, і той з подружжя, який пережив іншого, стає єдиним власником майна. Діти зможуть отримати спадок тільки після його смерті.

При цьому особливостей щодо нотаріальних посвідчень таких заповітів Наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України» від 22 лютого 2012 року № 296/5, зі змінами станом на 02 лютого 2016 року (Порядку) не містить. Глава 3 п. 1.5 Порядку передбачає, що при посвідченні заповіту від заповідача не вимагається подання доказів, які підтверджують його право на майно, що заповідається [8].

Хоча, згідно з пунктом 3.8.4 Положення про порядок вчинення нотаріальних дій в дипломатичних представництвах і консульських установах України від 27 грудня 2004 року, неодмінним є витребування у подружжя-заповідачів надання доказів, що підтверджують їхнє право на майно [7].

Враховуючи положення гл. 3 п. 1.5 Порядку, при посвідченні заповіту подружжя нотаріуси здебільшого не перевіряють приналежність майна на предмет спільної сумісної власності подружжя. Хоча недотримання зазначеної вимоги частини 1 статті 1243 ЦК України може бути підставою для визнання заповіту недійсним.

Важливо, що такий заповіт заборонено змінювати після смерті одного з подружжя. А на майно тимчасово накладається заборона на відчуження (продаж, дарування тощо), яка знімається тільки після смерті другого з подружжя. Це зроблено для того, аби не допустити порушення волі покійного.

Досліджуючи особливості реалізації спадкових прав за заповітом подружжя, спершу слід наголосити, що заповітом є особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті.

За загальним правилом, це односторонній правочин, у якому виражена воля однієї особи. Особистий характер заповіту логічно

впливає зі суті його понятійного визначення, адже кожна особа має право розпоряджатися тільки тим, що належить їй за життя.

Пропозиція щодо легалізації заповіту подружжя не зустріла єдності серед вітчизняних науковців. Зокрема, Ю. Заїка вважає таку новелу загалом не дуже вдалою [2, с. 91].

З. В. Ромовська зазначає, що юридичний сенс заповіту подружжя полягає «в одержанні спадщини, головним чином майна, яке було спільною сумісною власністю, тією особою, яка була обрана за домовленістю подружжя», а також у тому, що «той з подружжя, який пережив, продовжує жити у звичному для нього майновому середовищі» [10, с. 105].

Доволі позитивно ставляться до можливості складати спільний заповіт подружжя Є. І. Фурса та С. Я. Фурса. Вони вважають, що схема заповіту подружжя розширює права громадян. Спільне майно не потрібно ділити між подружжям, воно цілком переходить до зазначених спадкоємців, а це призводить до зміцнення подружніх взаємин [12, с. 187].

З іншого боку, цю норму було піддано певній критиці окремими фахівцями. Так, на думку Т. П. Коваленка, спільний заповіт подружжя не тільки не створює якихось зручностей, переваг порівняно з укладенням кожним із подружжя окремого заповіту, а навпаки, може стати підставою для неабияких життєвих ускладнень [13, с. 626].

Досить стримано поставилася до цієї новели й І.В. Жилінкова, оскільки той з подружжя, хто «залишається живим, протягом свого життя не буде мати права відчужувати майно, яке він отримав за заповітом, бо на нього буде накладено заборону» [5, с. 85–86].

Однією з найпоширеніших підстав для визнання заповіту недійсним є складання його особою під впливом фізичного або психічного насильства, а також особою, яка з причини стійкого розладу здоров'я не усвідомлювала значення своїх дій та/або не могла керувати ними. Для визначення стану заповідача в момент складання заповіту суд призначає посмертну судово-психіатричну експертизу. При цьому слід звернути увагу, що суд не може її призначити з власної ініціативи, а лише за клопотанням однієї зі сторін. Тобто в разі, якщо ніхто зі сторін не заявить клопотання про проведення експертизи, суд не має права призначати її.

Що стосується учасників судового процесу про визнання заповіту недійсним, то, згідно з абзацом 4 пункту 18 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування», нотаріуси не повинні брати участь у такому процесі, оскільки вони не є зацікавленими особами [9].

Визнаючи заповіт недійсним, слід також пам'ятати про юридичні наслідки такого визнання. Так, за загальним правилом, у разі визнання заповіту недійсним чинність попереднього заповіту не відновлюється. Винятком є визнання заповіту недійсним на підставах, передбачених статтями 225, 231 ЦК України, зокрема, коли такий заповіт було складено особою, яка не усвідомлювала значення своїх дій та/або не могла керувати ними, а також у разі складення заповіту особою під впливом фізичного або психічного насильства.

У законодавстві також відсутні чіткі вказівки щодо форми заповіту. Чи це має бути заповіт від чоловіка та дружини, втілений в одному документі і скріплений двома підписами? Чи це можуть бути два різні взаємообумовлені та взаємопов'язані заповіти? Наприклад, 18 грудня 2009 року Франківський районний суд міста Львова розглянув у відкритому судовому засіданні цивільну справу про встановлення факту спільного заповіту подружжя. Позивач обґрунтовував свої вимоги тим, що 10 червня 2004 року приватним нотаріусом Львівського міського нотаріального округу було посвідчено два заповіти від Особа 1 та Особа 5 на спільне подружнє майно на користь їхніх дітей. Як вбачається з копії заповіту від 10 червня 2010 року, посвідченого приватним нотаріусом Львівського міського нотаріального округу за реєстровим номером 1527, Особа 5 заповів своїм синам належні йому на праві приватної власності будинок, прибудинкові споруди та прибудинкову земельну ділянку. Згідно з копією заповіту від 10 червня 2004 року, посвідченого приватним нотаріусом Львівського міського нотаріального округу за реєстровим номером 1528, Особа 1 також заповіла своїм синам належні їй на праві приватної власності будинок, прибудинкові споруди та прибудинкову земельну ділянку. Зважаючи на те, що за своєю суттю обидва заповіти стосувались одного і того ж майна та передбачали одних і тих же спадкоємців, їх треба розглядати як спільний заповіт подружжя. З положень ст. 1243 ЦК України вбачається, що подружжя має право скласти спільний заповіт щодо майна, яке належить їм на праві спільної сумісної власності. Оцінивши всі зібрані докази, суд встановив, що хоча при посвідченні заповітів 10 червня 2004 року було вчинено два окремі правочини, їх слід розглядати як спільний заповіт подружжя [6, с. 77].

За Цивільним кодексом України, подружжя має право скласти спільний заповіт лише щодо майна, яке належить їм на праві спільної сумісної власності.

Отже, подружжя як єдине ціле виступає суб'єктом цього правочину. Це, відповідно, підкріплюється тим, що після смерті одного з подружжя його частка у праві спільної сумісної власності переходить

до того з подружжя, який його пережив. Механізм переходу права власності на частку у спільному майні подружжя не передбачений ні в законі, ні в Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України.

На наше переконання, норми спадкового права щодо заповіту подружжя в існуючому вигляді потребують доопрацювання з таких підстав.

Спадкодавцю – одному з подружжя потрібно окремо складати заповіт на майно, що перебуває у його приватній власності, і додатково щодо майна, яке є спільною сумісною власністю подружжя.

Укладення заповіту подружжя, його скасування і зміна можуть постійно породжувати суперечки між подружжям, обмежувати волю одного або обох з подружжя та суперечити принципам спадкового права. Прикладом підстави для суперечок між подружжям з приводу їх спільного заповіту є бажання одного з подружжя виключити одного або кількох із спадкоємців з кола спадкоємців за заповітом і відмова від цього іншого з подружжя.

Вважаємо, що перехід права на частку у спільному майні подружжя після смерті одного з подружжя, у разі складення спільного заповіту, необхідно оформити у нотаріуса. По-перше, речове право автоматично перейти не може, законодавством передбачена спеціальна процедура переходу речових прав та його державна реєстрація.

По-друге, такий висновок впливає зі змісту п. 4 ст. 1243 ЦК України, коли нотаріус зобов'язаний накласти заборону відчуження майна, яке зазначене у заповіті подружжя. Для цього треба, щоб той із подружжя, хто залишився живим, звернувся до нотаріуса для накладення ним заборони відчуження майна, що є предметом заповіту подружжя [14].

Виходячи зі змісту ст. 1243 ЦК України, можна дійти висновку, що кожен із подружжя може розпорядитись лише винятково своєю часткою у спільному сумісному майні. Цим спростовується необхідність існування інституту заповіту подружжя як способу розпорядження майном, що перебуває в їхній спільній сумісній власності [14].

Заповіт подружжя може бути складений не лише щодо майна, яке належить подружжю на праві спільної сумісної власності, а й щодо особистого майна кожного з них, оскільки законом не забороняється включення майна в спадщину.

Потреба в існуванні заповіту подружжя також виключається існуванням альтернативних йому правочинів. Йдеться про шлюбний договір, в якому особи можуть обговорити й умови розпорядження майном, котре перебуває у спільній сумісній власності. Також права

одного з подружжя можуть бути захищені у заповіті іншого шляхом встановлення умови стосовно утримання і проживання разом зі спадкоємцем того з подружжя, хто ще залишився живим. Альтернативи заповіту подружжя передбачено у ст. 1242 ЦК України («Заповіт з умовою») [14] та ст. 93 Сімейного кодексу України («Зміст шлюбного договору») [11].

Також спадкодавець, відповідно до положень статей 1237 та 1238 ЦК України, може у заповідальному відказі забезпечити право іншого з подружжя на користування майном, яке було у їхній спільній сумісній власності [14].

Законодавчо не визначено, які правові наслідки виникають у разі, коли шлюб визнано недійсним після смерті одного з подружжя або зникнення когось із них безвісти. Водночас побутує думка, що визнання шлюбу недійсним у судовому порядку спричиняє втрату чинності заповіту подружжя [5, с. 86].

Цікавим у цьому сенсі є випадок, коли спадкодавця – одного з подружжя визнано померлим у судовому порядку, а він з'явився після відкриття спадщини.

Чинна редакція статті, яка передбачає складення спільного заповіту, порушує принцип відкликання заповіту, що не можна вважати припустимим. Особа, на користь якої складено заповіт, після смерті одного з подружжя може поводитися негідно (але в межах закону, що унеможливує усунення її від спадщини за заповітом), проте чинне законодавство забороняє заповідачеві в цьому випадку скасувати заповіт.

Небажаним наслідком складання заповіту подружжя є порушення права спадкоємців на відмову від спадщини відповідно до положень ч. 5 ст. 1273 ЦК України (щодо безумовності і беззастережності відмови від спадщини) та ст. 1231 ЦК України (щодо спадкування обов'язку відшкодування майнової шкоди (збитків) та моральної шкоди, яка була завдана спадкодавцем), у випадку спричинення шкоди діями лише одного із подружжя-спадкодавців. Адаже до спадкоємця переходять всі права й обов'язки обох із подружжя і він не може відмовитись від відшкодування шкоди, завданої лише одним з них, як би це могло бути при складанні окремих заповітів кожним із подружжя.

Судова практика України на сьогодні є доволі об'ємною і свідчить про те, що подружжя, які складають спільний заповіт, не до кінця розуміють правову суть та наслідки цього інституту спадкового права і його ефективності для того з них, хто пережив другого з подружжя, та спадкоємців. Аналіз судових рішень свідчить не на користь заповіту

подружжя в чинній тепер редакції ст. 1243 Цивільного кодексу України.

Висновки. Отож ми дійшли висновку про те, що, безумовно, норма, яка надає подружжю право скласти спільний заповіт, за своїм характером є прогресивною, оскільки розширює спадкову правоздатність громадян, однак на нинішній день спірність та неузгодженість на законодавчому рівні втілення в юридичну практику такого виду заповіту не дає змоги нотаріусам належно захистити волевиявлення кожного з подружжя та попередити небажані наслідки цього правочину в майбутньому.

З іншого боку, вважаємо, вищенаведене доводить, що практичний потенціал інституту спільного заповіту, як і його природа, вимагає додаткового вивчення задля подальшої оцінки ефективності його застосування й напрямів удосконалення.

1. Гришаев С. П. Наследственное право: учеб. пособие / С. П. Гришаев. – М.: Юристъ, 2005. – 125 с.

2. Заїка Ю. О. Заповіт подружжя / Ю. О. Заїка // Право України. – 2004. – № 4. – С. 91–94.

3. Крисань Т. Правова природа спільного заповіту подружжя / Т. Крисань // Юридичний вісник. – 2012. – № 3. – С. 72–78.

4. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. – 3-тє вид., перероб. і доп. / за ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – Т. 2. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1088 с.

5. Носік В. В. Проблеми нотаріальної практики / В. В. Носік, І. В. Спасибо-Фатєєва, І. В. Жилінкова. – Х., 2008. – 96 с.

6. Парасюк В. М. Цивільно-правові положення, які визначають засади регулювання заповіту подружжя / В. М. Парасюк, В. Д. Корнійчук // Право і суспільство. – 2016. – № 3. – С. 72–78.

7. Про затвердження Положення про порядок вчинення нотаріальних дій в дипломатичних представництвах та консульських установах України: Наказ Міністерства юстиції України та Міністерства закордонних справ України від 27 грудня 2004 року № 142/5/310 // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1649-04>.

8. Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: Наказ Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 року № 296/5 (із змінами і доповненнями) // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12>.

9. Про судову практику у справах про спадкування: Постанова Пленуму Верховного суду України від 30 травня 2008 року № 7 // Вісник Верховного суду України. – 2008. – № 6. – Ст. 17.

10. Ромовська З. В. Реформа спадкового права / З. В. Ромовська // Українське право. – 1997. – № 1. – С. 103–109.

11. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року (із змінами і доповненнями) // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.

12. Фурса С. Я. Спадкове право. Теорія і практика: навч. посібник / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса. – К.: Атіка, 2002. – 496 с.

13. Цивільне право України: підручник: у 2-х кн. / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – Кн. 2. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 640 с.

14. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 2341-III (із змінами і доповненнями) // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

Парасюк М. В. Особенности заключения завещания супругов

Проанализированы проблемные аспекты, связанные с гражданско-правовой природой общего завещания супругов, его институциональной эффективности, исследованы теоретические и практические препятствия к его заключению и применению. Сосредоточено внимание на вопросах, с которыми сталкиваются нотариусы, и заверяя завещание супругов, и при обеспечении реализации и защиты прав того из супругов, который пережил другого, и наследников. Обоснована целесообразность дальнейшего исследования института совместного завещания для определения эффективности его применения и направлений совершенствования.

Ключевые слова: наследник, односторонняя сделка, завещание, супруги, общая совместная собственность супругов, завещание супругов, завещатель.

Parasiuk M. V. Features of conjoints testamentation

The article deals with the problem aspects related to civil-legal nature of a joint will of a marriage couple, its institutional efficiency, and theoretical and practical interferences to its conclusion and application. Notaries, ensuring the implementation and protection of the rights of the spouses, who survived another, and heirs, pay a great attention to the issues of certification of conjoints will.

Nowadays the spouse has the right to draw up a joint will. This testamentation can concern the property, which is a common property of the spouse, even if it is registered on one of them (for example, a house purchased in marriage is a joint property).

In case of making a joint will, in which the couple bequeaths all property to their children in equal portions, then in case of death of one member of the spouses this portion automatically devolves to another member, and one of the spouses who survived the other becomes the sole owner of the property. Children can get heritage after his death. Investigating the features of realizing hereditary rights under conjoints will we should note that a will is a personal disposition of the individual in case of his death.

A norm, which gives spouses the right to draw up a joint will, is progressive by nature because expanding the genetic capacity of citizens. However, divisiveness and inconsistency at the legislative level of implementing in legal practice this type of will do not give notaries the possibility to protect properly the will declaration of each of the spouses and to prevent the undesirable consequences of this transaction in future. On the other hand, we believe that this allows you to make a preliminary conclusion that the practical capacity of the institution of a joint will, as well as its nature, is subject to an additional study for further evaluating the effectiveness of its application and ways of improvement.

Key words: *testamentary disposition, unilateral deal, will, conjoints, a common joint property of spouses, conjoints will, deviser.*

Стаття надійшла 30 червня 2016 р.

УДК 346.2:334.722.8

О. А. Туркот

ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ АКЦІОНЕРНИХ ТОВАРИСТВ ВІД ПОСЯГАНЬ НА ЇХ МАЙНО ТА ОРГАНИ УПРАВЛІННЯ

Запропоновано доктринальне визначення поняття «протиправне встановлення контролю над акціонерним товариством (рейдерство)», а також внесення його в законодавство. Виокремлено органи, які здійснюють захист від посягань на майно та органи управління акціонерного товариства. Перелічено заходи, на які потрібно зважати суб'єктам господарювання задля попередження рейдерських атак і вчинення дій з метою захисту майна та органів управління у разі посягань на акціонерне товариство.

Ключові слова: *правовий захист, акціонерне товариство, рейдерство, майно, органи управління.*

Постановка проблеми. Уже впродовж тривалого часу в Україні набуває розмаху та нових форм так зване рейдерство. Від нього не захищені ні малий, ні середній чи великий бізнес, ні підприємства державної, ані приватної форм власності. Способи захоплення стають дедалі досконалішими. Тому керівництво фірми не має змоги підготуватись та бути захищеним від рейдерських атак. Слід наголосити, що таке явище стає все більш масштабним.

Стан дослідження. Питання протидії незаконним поглинанням і силовим захопленням майна акціонерних товариств (далі – АТ) обго-